

מחקרי ירושלים

בפולקלור יהודי

ל

לכבוד

תמר אלכסנדר

עורכים

גלית חזן-רוקם • הגר סלמון

שלום צבר

מזכירת המערכת

ג'קלין לאזנוב

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשע"ו

תוכן העניינים

ז	דבר העורכים
ט	רשימת פרסומיה של תמר אלכסנדר
מאמרים	
3	דינה שטיין דיוקן מעשי חכמים בארכיון הסיפור העממי בישראל ע"ש דב נוי (אסע"י): בין קדושים לתעלולנים
37	אסנת שרון הפיל, הלווייתן ונינוה העיר הגדולה: 'סיבוב ר' פתחיה מרגנסבורג' ו'מדרש יונה', והדפסתם יחדיו
75	נינה פינטר-אבקסיס הפירופו כגשר בין תרבויות בטיטואן שבצפון מרוקו
101	אדם רצון אל־מא יִסְמְעֶשׁ כְּבִירוֹ, יֵא אֶלֶת תְּדַבְּירוּ [מי שאינו שומע למבוגרים, לא ידע להסתדר בחיים] – קריאה משולבת של פתגמים בהקשרי חיים של יוצאת מצרים בישראל
139	ג'קלין לאזנוב 'לא ידעתי שאני רוצה להיות רבה, לא היה שם למה שרציתי להיות': סיפורי חיים של רבות בישראל
לתולדות הפולקלור	
179	מאיר נזרי ישראל והשבת כחתן וכלה על פי שירי שבת שונים

סקירות

- 249 קטיה אויכרמן
'ארון הבגדים היהודי'
אסתר יוהס (עורכת), נעם ברעם בן-יוסף (עורכת שותפה), ארון הבגדים היהודי: מאוסף מוזיאון ישראל (קטלוג תערוכה), ירושלים: מוזיאון ישראל, תשע"ד, 368 עמ'
אביגיל ווד
- 255 שירי מחזור החיים של היהודים הספרדיים במזרח הים התיכון
שושנה וייך-שחק, שירי מחזור החיים של היהודים הספרדיים במזרח הים התיכון (אנתולוגיה של מסורות מוסיקה בישראל 24), עורך אדוין סרוסי, ירושלים: המרכז לחקר המוסיקה היהודית, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2014, 163 עמ' ושני תקליטורים
- אנג'י כהן
- 257 הומור יהודי בקהילה היהודית של טיטואן שבצפון מרוקו
נינה פינטו-אבקסיס, הטוס, המגוהק וחצי האישה: כינויים, הומור ופולקלור בשיח היום-יום של יהודי טיטואן דוברי החתייה, ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח של יד בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד, 338 עמ'
- רלה קושלבסקי
- 265 ועוד 'מרגלית במשבצת' – על ספרו של יסיף: 'מאה סיפורים חסר אחד'
מאה סיפורים חסר אחד, אגדות כתב יד ירושלים בפולקלור היהודי של ימי הביניים, הביא לדפוס והוסיף מבואות והערות עלי יסיף, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין, תשע"ד, 351 עמ'
- 273 רשימת המשתתפים בכרך
- vii תקצירים באנגלית

הומור יהודי בקהילה היהודית של טיטואן שבצפון מרוקו

אנג'י כהן

נינה פינטור־אבקסיס, הטווס, המגוהץ וחצי האישה: כינויים, הומור ופולקלור בשיח היום־יום של יהודי טיטואן דוברי החכתייה, ירושלים: מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח של יד יצחק בן־צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ד, 338 עמודים

הטווס, המגוהץ וחצי האישה' הוא הספר הראשון שפורסם על אודות הומור יהודי במדינות ערב. הספר מתמקד בקהילה היהודית של טיטואן שבצפון מרוקו, קהילה שבה הפרוטקטורט הספרדי במרוקו (1912–1956) נתן את אותותיו בצורה ניכרת והשפיע על תרבותם ועל לשונם של היהודים שהיו נתונים תחת חסות ספרדית זו. הספר ממחיש כיצד פתגמים, אמרות, כינויים, בדיחות ואנקדוטות היו ביטויים פולקלוריים שדרכם בידלו את עצמם היהודים בטיטואן מן האחרים: מוסלמים, נוצרים ואף יהודים מערים אחרות במרוקו, קרובות ורחוקות כאחד. לפיכך, מחקר זה על אודות הומור ופולקלור שופך אור על המהות של הקבוצה האתנית הזו ועל ייחודה.

הומור יהודי בכללותו, כפי שמציגה אותו פינטור־אבקסיס, מכיל לכל הפחות את המאפיינים הבאים: הפיכה של מציאות טרגית לקומית, שמירה על זהות אתנית ספציפית על ידי הצבעה והבדלה של השונה 'אצלנו' ו'אצלם', הומור עצמי וחשיפה של פגמים באדם, בקבוצה או בעם. כמו כן, נוסף על תיאור האופן שבו הובן ההומור והובא לידי שימוש בקרב יהודי טיטואן, הספר חושף את תהליכי הזהות הנוספים אשר התרחשו בתוך הקבוצה ואת ההתמודדות עם השונות בתוך הקבוצה ומחוצה לה. כמו כן יש בו דיון נרחב על מעמד הנשים בטיטואן, על מרקם היחסים בין קהילות יהודיות שונות במרוקו הספרדית, על הדו־קיום בין יהודים למוסלמים בצפון מרוקו ועוד.

פינטור־אבקסיס ראתה במחקר שלפנינו מעין 'פרויקט הצלה', ואין ספק שהוא אכן כזה. היא ביקשה להציל את חלקי התצרף הפזוררים של התרבות הנכחדת וחברה אותם שוב יחדיו, בעודה מציירת תמונה שוקקת חיים של תרבות נעלמה, אשר

* אני מודה לרינת שטרסבורג על עזרתה בתרגום לעברית.

האחרונים להיות עדים לה מפורזים ברחבי העולם. התמונה הייחודית הזו מתקבלת באמצעות פריסת ביטויי הפולקלור של הקהילה וניתוחם, ובמרכזם הכינויים הפרטיים (nicknames) שניתנו לאנשיה. כאלה הם לדוגמה הכינויים המשעשעים האלה: Tucutú, כינוי יהודי שלא ידע את מילות התפילה וזמזומו הדהד ברחבי בית הכנסת; הצלילים החוזרים שנהג להשתמש בהם במקום מילות התפילה – tu-cu-tu – הפכו לכינוי. כינוי זה סימן את הנורמה המבוררת היטב בקרב יהודי טיטואן להגות את נוסח התפילה באופן מדויק וברור. כינוי אחר היה למשל הכינוי המטפורי Merengue (מרנג, קצפת), שניתן לאדם שגופו רטט והתנווד בעת הליכתו, וכך גם הכינוי מוריס שבלייה, שהוענק לאדם שנהג להתהלך בלבוש מהודר, בדומה לומר הצרפתי המפורסם, כשהוא חובש כובע ועונב פפיון. לא מעט כינויים שתועדו בספר זה הוטבעו בלשון החכתייה, הלשון הספרדית-יהודית של יהודי הקהילות הללו; לשון שעדיין יש כלפיה יחס אמביוולנטי מצדם של יוצאי קהילות מרוקו הספרדית: יחס של בושא ודחייה מן הצד האחד ואהדה וגעגוע מן הצד האחר. כמה מן הכינויים החכתיים המתועדים בספר הם למשל ayyanudo (ארבה), כינוי שניתן לגבר שדמה בהליכתו לארבה, הכינוי El Shohón (מלוכלך ומטונף) או הכינוי A Minjá (לְמִנְחָה) שהוענק לאדם שנהג להכריז ברחובות החודרייה, הרובע היהודי, על תפילת המנחה.

עבודתה של פינטו-אבקסיס על ההומור היהודי במרוקו הספרדית מתבוננת בתרבות מבعد לקשר שבין זהות להבנייה של חוקים, של גבולות ושל נורמות המאפשרים לאדם להיות חלק מההוויה הסוציו-תרבותית. מעבר לכך, הספר ממלא ייעוד אתי המשותף לחקר הפולקלור כולו: כחוקרי פולקלור, יש לנו האחריות להיות מעורבים בהבנה ובשימור של תרבות, אשר לולא אותו מחקר הייתה נידונה להיעלמות אטית בחלוף הזמן.

אם כן, ספר זה נושא משמעות פוליטית במובן הספציפי: נקודת ההתייחסות, גם האישית וגם המחקרית, להומור במרוקו הספרדית היא חלק ממגמה רחבה אשר מכוונת להגן, לשמר ולייצר את ההמשכיות של תרבות יהדות מרוקו הספרדית בחברה הישראלית העכשווית בפרט ובמקומות הגירה אחרים בכלל. על כן, מטרתו של מחקר זה היא לייצר השפעה על השדה החברתי שבו הוא מתקיים, ואשר בו מתקבלות ההחלטות הנוגעות לשאלות מי אנחנו ומה אנו מייצגים.

במובן מסוים, מולדתם של יהודי מרוקו הספרדית היא הזיכרון שלהם. כאשר ז'אן אמרי תהה 'לכמה בית זקוק האדם?' הייתה תשובתו: 'ככל שיישא עמו האדם פחות, כך יודקק ליותר מן הבית'.¹ ערכי הזהות והשייכות קשורים, לפחות באופן חלקי,

1 J. Améry, *Más allá de la culpa y la expiación. Tentativas de superación de una víctima* de la violencia, Madrid 2013, p. 144. (התרגום שלי).

לתפיסה של בית. בית יכול להתקיים רק על בסיס ערכים רבגוניים: חברתיים, דתיים, תרבותיים, אינדיווידואליים וקולקטיביים. אנחנו יוצרים בית על ידי ייבוא ושימוש במנהגים ובפרקטיקות שהתאימו לצורת חיים מסוימת ואשר דורשים כעת התאמה מחדש לצרכים התרבותיים השונים – מנהגים ופרקטיקות הטעונים במשמעויות שונות. כמה וכמה מן המנהגים הללו תוארו בפירוט ובדקדקנות בספר, כדוגמת הכינויים וההומור המשקפים דרכים לארגון חברה בהתאם לערכים מסוימים. באמצעות סוג זה של מנהגים אנו מוצאים דרך כלשהי ליציבות מסוימת בחיים, דרך להגדיר את עצמנו. בעזרת המנהגים הללו אנו מגדירים את גבולות הזהות שלנו.

ההומור הוא אמצעי מהותי לברור קווי הנורמה והערכים בחברה מסוימת. באמצעותו אנו מזהים את אלה השייכים לעולמנו, ומנגד – את אלה אשר לעולם לא יבינו אותנו, גם אם ננסה להסביר זאת בדרכים שונות. הומור מצביע על גבולות חברתיים ומסמן את העוקפים אותם. הומור משקף את הקונצנזוס ואת הסטייה ממנו; באמצעות עקיפת הגבולות אנחנו מזהים זה את זה. אנחנו יכולים להבדיל ישראלי מספרדי, למשל, לפי סוג הגבולות אשר הם מרשים לעצמם לחצות באמצעות ההומור, באמצעות סוג הקונצנזוס אשר אותו ישראלי בוחר ללעוג לו ואשר אותו הוא בוחר לבחון. הומור ממחיש את הטבע הקונבנציונלי והבלתי הכרחי של חוקים. העובדה שהומור היה מרכיב כה חיוני בתרבות היהודית במרוקו הספרדית מוכיחה מערכת יחסים מיוחדת מאוד ואף יוצאת דופן של הקולקטיב עם חוקים, עם נורמות ועם סמכות. לא כל דרך חיים ולא כל חברה מאפשרות הומור משוחרר. הומור מתפרש כמשחק עם ההפרה של חוקים או לפחות עם בדיקת גבולותיהם. משטרים טוטליטריים אינם נחשבים חובבי הומור. הם משתמשים בלעג כאמצעי להקטנה, להשפלה ואף להתעללות באלו שסוטים מהנורמה. אך ללעג זה לא ניתן להתייחס כאל הומור, אלא כאל בריונות.

כינויים פרטיים – כפי שהם מתועדים בספר 'הטווס, המגוהץ וחצי האישה' – יכולים לשקף קונצנזוס חברתי, אך כפי שכבר ציינו, הם גם מציגים את החריגה ממנו. הומור חושף יחסי כוח ומידה של רצינות. כמו כן, הומור הוא כלי תקשורת יעיל וזמין לבטא התנגדות. דרך הומור אנחנו יכולים לשאול שאלות שהיינו מתקשים לשאול בלעדינו. ככל הנראה, אנו יכולים למדוד את הסובלנות של חברה לחופש דרך הסובלנות שלה כלפי הומור.

מעניין שלא מעט מן היזמות לשימור מורשת תרבותן של קהילות מרוקו הספרדית כוללות הפניות להומור, לבדיחות, לפתגמים משעשעים, לאמירות, לכינויים ולסיפורים מצחיקים בחכתייה ובעוד מקומות.² בקצרה, כל אלו עוסקים בהיזכרות של

2 ראו לדוגמה: S. Levy, *La vida en Haketia, para que no se pierda* (booklet and CDs)

שמחה ושל גמישות כהיבטי הליבה של תרבות זו. אחד מן המרואיינים שלי מטנג'יר, אשר אותו ראיינתי בישראל, אמר לי שבעבורו הגורם המפריד בין מרוקאים לאשכנזים הוא שלמרוקאים יש דרך מייסרת פחות ליהנות מהחיים. הוא סיפר לי שפעם ניסה להסביר לידיד ממוצא אשכנזי מה המשמעות של להיות בעל אנוה (Anza), מילה שאותה הוא הגה במבטא חכתי טנג'יראי מובהק. אנוה קשורה בערגה מלאת רגש כלפי משהו, הרגשה טהורה של רצון להשיג דבר־מה, ללא תלות ביכולת הממשית לרכשו או להשיגו. האנוה היא הרגשה העומדת בפני עצמה, והיא קשורה בחשיבותה של התשוקה. למשל, אחד המרואיינים אהב מאוד מכונית מפוארת שראה. הוא אמר כי המכונית מוצאת חן בעיניו, אך אין לו די אנוה כדי לרכשה. הוא סיפר לי כיצד חברו האשכנזי היה נלהב ממושג האנוה והתמיד לאחל לו 'מי ייתן ובמשכורת שנקבל תוכל להגשים את האנוה שלנו', כאשר השימוש במילה אנוה היה די רחוק מהגדרתה המקורית. אדם יכול להיות בעל אנוה רבה ובו בזמן הוא יהיה דל באמצעים. ערכים אלו של להיותות ושל חדווה תוארו בפניי פעמים רבות על ידי מרואיינים שונים בתור דבר שהם מחשיבים כאבן הראשה של דרך חייהם במרוקו.

כפי שטוענת פינטו־אבקסיס, כינויים בטיטואן צומחים על קרקע הומוריסטית עשירה המושפעת מן התרבות ספרדית, תרבות שבה מרבים להשתמש בכינויים בקונטקסט המשפחתי, בקרב החברים, בבית הספר, במרחב העבודה ועוד. כינויים, כפי שהם מעוצבים ומנותחים בספר זה, מגדירים הוויה חברתית המבינה את אנשיה מנקודת מבט הומוריסטית, ספציפית ויוצאת דופן. ועם זאת, אחד השימושים החברתיים בהומור הוא לצורך האיום. איום זה בא לידי ביטוי בסיכון שמקבל עליו אדם כאשר הוא עלול לקבל כינוי מצד הקהילה. ההומור המתואר בספר זה משקף את הגבולות המוסריים של קבוצה, ובו בזמן הוא מסמן את תרומתו של ההומור להגברת הביטחון של הקהילה המסוגרת והשמרנית. דבר זה מתאפשר כיוון שהצחקוק מקל את חוסר הביטחון הטמון בחציית הגבולות.

הבה נביט בשתיים מן הדוגמאות המובאות בספר: הכינויים El Duque (הדוכס) ו־El Marqués (המרקיז). הכינויים הללו סימנו שניים מבני הקהילה שהתנהגו כאילו היו אריסטוקרטים, ועל כן הם משקפים עימות בין הפרט לקהילה, המבקשת לשמר ערכים של ענווה, של צניעות ושל אחידות. דוגמה נוספת, המציגה במקרה זה את ההבדל בין יהודים ללא יהודים, היא הכינוי El Sajen (השכן, בחכתייה). כינוי זה מגדיר מחדש את היריבות בין עולמם של היהודים לעולם הגויים, הלא יהודים. בהתאם לתפיסה המוצגת בספר, הומור משרת את הרצון לשמר ולתחזק

את הייחודיות של הקבוצה, ולהדגיש את המאפיינים של הקהילה היהודית לעומת העולם החיצוני. ממש כפי שהומור הוא דרך להזכיר לחברי קהילה נתונה את הגבולות ואת הקריטריונים של השתייכותם לקהילה, גם הזיכרונות הם דרך לבחון מחדש את ההשתייכות הזו. זיכרונות עשויים להפוך לסיפורים שאותם אנו מספרים, ולפיכך הם נעשים חלק מהמורשת התרבותית של אחרים. ישנם סיפורים, אגדות, אמירות ובדיחות אשר עברו מדור לדור בקהילה הטיטואנית. רבים מבין אנשי טיטואן, בהם גם נוצרים ומוסלמים, עדיין צוחקים מבדיחות ישנות או מסיפורים ישנים על דמויות טיטואניות מן העבר, דמויות שנעשו ברבות השנים מאפיינים כמעט ארכיטיפיים של סוגי התנהגות מסוימים (אינדקס מקיף של הכינויים ניתן למצוא בטבלה המופיעה בספר בעמ' 293–302).

כאשר זיכרונות הופכים לסיפורים שאנו מספרים, הם הופכים לחלק מעולמם של אחרים, לחלק מהזיכרון שלהם. לא כמשהו שהם חוו, אלא כמשהו אשר תורם לזהותם, לעולמם הרגשי, לעברם. הסיפור שאנחנו מספרים מצמיח שורשים באדמת זרים. כפי שציינתי, העובדה ששורשים אלו קשורים לרעיון של שמחה ושל קלילות היא מפתיעה. שמחה זו מתחברת עם גישה מקלה לחיים, ובה בעת לרעיון של שמירה קפדנית על חוקים. אם כינוי בלבד הוא כל עונשו של אדם בעבור הפרה או בעבור משחק מסוכן מדי עם חוקי הקבוצה, הרי שמדובר בקבוצה בעלת חוש קהילתי מחודד צרוף בגישה ותרנית כלפי אותם סוטים מן החברה. כך למשל סיפר לי המשורר המפורסם מואיז בן הראש,³ אף הוא בן טיטואן, בריאיון עמו:

הדת במרוקו לא הייתה דת יהודית של הלכה, כלל לא; הבסיס של דת זו הוא הקהילה [...] בתי הכנסת הללו שאליהם כולם הלכו בשבת ... כמו שזה היה בטיטואן, זה היה בלגאן, לא יכולת לשמוע דבר, כולם דיברו בקול רם, והרב היה אומר: 'כאן זו תפילה!' הילדים מתרוצצים לכל עבר, הנשים מדברות למעלה... כך זה היה. זה מה שקורה בקהילות שהן יותר מסורתיות מדתיות. הולכים לתפילה, ולאחר מכן יוצאים לשתות בירה, יוצאים לבר, הולכים לים... זה גם בלגאן. אבל זה הרעיון של בית הכנסת, בית האיחוד, ההתאספות.

3 מואיז בן הראש נולד בטיטואן ועלה לישראל בהיותו בן שלוש עשרה. שיריו, וכן הפרווה שלו, עוסקים בזיכרון, בגלות, בקונפליקטים העמוקים בחברה הישראלית ועוד. הוא מייצג דוגמה מופתית למאבק המתמיד שיהודים ממדינות ערב נושאים עמם בישראל עד היום. הוא זכה בין השאר בפרס ראש הממשלה לסופרים עבריים (2008) ובפרס יהודה עמיחי (2012). על אודות שירתו ראו למשל: 'אופנהיימר, מה זה להיות אותנטי – שירה מזרחית בישראל, תל אביב תשע"ב, עמ' 53–61.

בית הכנסת בית אברהם
 אוסף גלויות היודאיקה ע"ש יוסף ומרגיט הופמן ז"ל, המרכז לחקר הפולקלור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, Hof10-0148

כמו כן, זיכרונות יכולים לכוון לעתיד. היידן וייט (Hayden White) טען שלכל נרטיב היסטורי קיימת המטרה – בין סמויה בין גלויה – להעניק משמעות מוסרית לאירועים שהוא מעמיד.⁴ הזיכרונות מערבת הערכה מוסרית ואופק מוסרי, ואליהם מכוון הנרטיב שלנו. אופק מוסרי זה הוא בדיוק הדבר שאנו עשויים לרצות לשמר. חלק מהמסר או מהמוסר של הסיפורים שנאספו מיהודי מרוקו הספרדית קשורים בחשיבות של אָמון חברי הקהילה אלה באלה ושל ערך הקהילה עצמה, בשילוב התייחסות גמישה לסמכות ולחוקים וכן בשילוב גישה שְׁמַחַה ומקלה לחיים והומור, המהווה בסיס לכל. כמה מאתנו נושאים עמנו כעת את משימת ההצלה של הסיפורים הללו מפני שכחה, ושל הפיתום להיסטוריה והנצחת הגישה לחיים שאפשרה את קיומו של עולם תרבותי עשיר זה. ספרה של פינטו-אבקסיס, למעלה מכל ספק, היא אחת מן התרומות המשמעותיות ביותר למשימת ההצלה הזו.

סולי לוי (Soly Levy) מתאר בצורה יפהפיה את שפת החכתייה, לשונם של יהודי מרוקו הספרדית:⁵ la lengua de la afectividad (שפת הרגש), לעומת la lengua de la intelectualidad (שפת השכל). לוי ממשיך ואומר: 'חכתייה היא שפה של צחוק ושל דמעות, של משאלה, של עלבונות, של קללה; שפה שנחשבת בעיני רבים כאחת מן המעמד הנמוך'.⁶ במילים אחרות, חכתייה קשורה באדיקות לחיי היום-יום, לחיים כפי שחיים אותם באמת ולא בתאוריה. במובן זה, חכתייה היא אחת מן העדויות האחרונות לדרך חיים. אשר על כן, ההצלה של כינויים, של בדיחות ושל הומור, המתועדים בשפת החכתייה, מתקשרת לחילוף של תרבות ושל דרך חיים, של גישה לחיים אשר תמשיך להתפתח אם כולנו נתרום לכך, נסיף את מאמצינו ואת רעיונותינו הייחודיים לשאלה בדבר מהות הקיום של יהודי מרוקו הספרדית כיום בישראל, אך גם בעולם כולו. מן הבחינה הזאת, יש משמעות מרובה לכך שספר זה יתורגם ללשונות המדוברות בפי אנשי הקהילות הללו – בני שלוש התרבויות – הספרדית, הצרפתית והערבית.

ספרה של פינטו-אבקסיס ומחקרה בכללותם הם דוגמה יוצאת דופן לשאיפה לשחזר משמעות, למימוש הרצון של הזיכרונות הקולקטיבית במה שהיה רלוונטי, לתיעוד אתנוגרפי, ליצירה של ספר העשוי לשמש אחד המקורות היחידים להבנה של תרבות ושל שפה ההולכות ונעלמות, מקור שניתן יהיה להעבירו לדור הזה ולדורות העתידים לבוא. ספרה הוא מאבק נגד השכחה וההיעלמות. יעקב בן-טולילה, חוקר לשון

H. White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, 4
Baltimore 1990, p.14

5 חכתייה יכולה להיחשב לדינו מערבית, שפה יהודית מרוקנית המאפיינת את הקהילות היהודיות של צפון מרוקו.

6 לוי (לעיל הערה 2, עמ' 97).

אנג'י כהן

החכתייה החשוב ביותר בימינו, אמר פעם – ברוב המשמעות המאפיינת את כתיבתו ואת דיבורו – שהחכתייה היא 'שפה שמתה מצחוק'. הוא אמר זאת כדי להמחיש את ההיעלמות האטית של שפה זו בשימושה הנוכחי ההומוריסטי. מי ייתן ונמשיך לצחוק והיא לא תמות לעולם.